

0/15.045

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**A perzsa felvilágosodás előestjén:  
Mahmud Mirza Qajar és budapesti kézirata**

írta

**Apor Éva**

**BUDAPEST**

**1991**



## I.

A mai Irán arculatának kialakulása, Irán modernizációja a Qajarokkal vette kezdetét a múlt század elején. A vallásilag homogén, ám óriási kiterjedésű iszlám világ önmagában kialakította azokat a lokális állami, vallási, kommunális intézményrendszereket, melyek egy-egy régióra, területre jellemzők. A helyenként eltérő fejlődést tovább motiválta az egyre erősödő európai behatolás, melynek eredménye a holland, brit és más gyarmatbirodalmak kiépülése lett. Az európai behatolás a legkülönbélebb módokat produkálta, s ezek az egyes muszlim társadalmak egyedi jegyeivel a mai iszlám világ igen sokrétű, sokszínű és változatos társadalmait alakították ki.

A Qajar Irán megörökölte a Safavidák intézményrendszerét állami, vallási, törzsi szinten egyaránt. Egy véres törzsi harcokból kinőtt belső törzsi elitre épült a Qajarok uralma, melynek nap mint nap meg kellett küzdenie a nagy törzsek támogatásáért. A Qajarok centralizációra törekedtek, - akárcsak elődeik, a Safavidák, - de vajmi kevés sikerrel, örökösen szembetalálva magukat a különböző tartományok igen tekintélyes törzsi erőivel, s a vallási vezetők, az ulema egyre növekvő és szilárduló tekintélyével, befolyásával. Bár a nagy tartományok élére elsősorban fejedelmi sarjak kerültek, udvari adminisztrációjuk mégsem volt eléggé hatékony sem a parasztok, sem a városok adóztatása terén. Egy-egy tartomány megszámlálhatatlan törzsi, etnikai egységre oszlott, élén mindegyik a maga kánjával, emirével. Ezeknek

is csak akkora volt a hatalmuk, amekkora támogatást tudtak maguknak kicsikarni a kisebb törzsi vezetőkötől. A hatalom ily módon igencsak képlékeny képletében a Qajarak nem is annyira katonai vagy szervezési képességeikkel, sokkal inkább az egymással örökös rivalizálásban lévő törzsfők ellentéteinek kihasználásában bizonyultak szerfölött leleményeseknek.

A 19. század elején európai hatalmak jelennek meg az iráni színtéren. Oroszország és az oszmán birodalom területi igényei már korábban is megmutatkoztak, főként a Kaukázus és Nyugat-Írán birtoklásának kérdésében, az angolok, franciák azonban ujonnan érkeztek. A törzsi harcokban edzett Qajarak a sikertelen perzsa-orosz háborúk nyomán elsősorban is katonai erőiket akarták megújítani és fejleszteni, s csak ezek után vetődött fel az állami adminisztráció korszerűsítésének gondolata, hogy a kétféle igény kielégítése ötvöződjék az európai oktatás iráni meghonosításának formájában. Egy igen hosszú folyamat, az európai értelemben vett modernizáció indul be Iránban, mely valójában még ma sem ért véget: elsősorban az ipart s külsődleges jegyeket érint, a társadalom felépítése és értékrendje azonban időtálló hagyományokban gazdag.

Az első Qajarak korszaka meglehetősen jól dokumentált a politikai, diplomáciai, esetenként a gazdasági történések vonatkozásában, épp az Iránban megjelenő külföldi szakértők, utazók jelentései, stb. révén. Annál kevésbé az viszont a kulturális ízlés, a szellemi közélet tekintetében, melynek vizsgálata kívül esett a követjelentések, kereskedelmi beszámolók etc. hatósugarán, és szinte teljességgel feltáratlan terület. A dolgozat elsődleges célja éppen az, hogy erre a fehér folt-

ra irányítsa a tudományos kutatás figyelmét. Ehhez a kiindulópontot az a Perzsa Fol.14. jelzetű kézirat szolgáltatta, mely Vámbéry Ármin hagyatékából került az Akadémia Könyvtárába, szerzője Mahmud Mirza Qajar, a második Qajar uralkodó, Fath Ali sah fia, s a kérdéses kézirat a szerző műveinek máig ismert legteljesebb gyűjteménye.

A dolgozat azt a közvetlen célt tűzte maga elé, hogy Mahmud Mirza személyén, munkásságán keresztül a korszak kulturális-irodalmi közéletébe nyújtson bepillantást. Céлом az akkori közízlés, az elit-nevelés, a Qajar udvar irodalmi beállítottságának, értékeinek, a közvetlen családi háttérnek a bemutatása, a szerző által felmutatott értékek, az általa létrehozott alkotások értelmezése és elemzése révén, valamint a korabeli források alapján.

## II.

Rövid bevezető után azt a korszakot vázolom fel nagy vonalaiban, mely Mahmud Mirza születésével kezdődik és a Mahmud Mirza-kézirat Budapestre kerülésével ér véget: a Qajarak trónrajutásától a Nasiraddin sah európai utazásaiig terjedő kerek száz esztendő, vagyis a 19. századot. A kézirat Budapestre kerülése ugyanis szoros összefüggésben áll a Qajarak modernizációs politikájával, mely szembetűnően a katonapolitikára koncentrált: korábbi tulajdonosa annak a katonai reformnak személyes rész-

vevője, mely a perzsa hadsereg európai, közelebről osztrák mintára történő átszervezését célozta.

A Mahmud Mirza-kézirat formai leírása, s a Keleti Gyűjtemény perzsa kézíratainak, köztük a Vámbéry Ármin-tól kapott perzsa kéziratoknak rövid bemutatása után kerül sor a kézirat tartalmi elemzésére. A Majma<sup>C</sup>-i Mahmud vagyis a Mahmud-gyűjtemény Mahmud Mirza Qajar tizenhárom irodalmi alkotását tartalmazza. Köztük a legtekintélyesebb az első mű, a Safinat al-Mahmud, a hagyományos perzsa tazkira-irodalom egyik jeles alkotása. Ennek kapcsán térek ki a tazkira, mint keretműfaj áttekintő elemzésére. Sarkalatos része a dolgozatnak a tazkirák kontinuitását, egymásraépülését bemutató fejezet, mely három, időben egymáshoz közeleső tazkira alapján mutatja be az adatok vándorlását, átvételét. A tazkira a múlt században még nagyon is élő műfaj, s a Safinat al-Mahmud további tazkirák forrása, maga Mahmud herceg is több tazkirát állított össze, így a Gulsan-i Mahmud, Mahzan al-Mahmud, Nuql-i Majlis, Sunbulistan, Biyan al-Mahmud című műveket a jelen kéziratból. A kéziratot a H. 1244/1828-29-ben másolták, a szerző ekkor harminc éves.

Az egyes művek leírását igyekeztem azonos módon elvégezni, a lehetőségek szerint megadva a mű kezdősorait és végét, rövid tartalmi-formai meghatározással, keletkezése idejével, a kolofonnal, ha van. A részletesebb tartalmi elemzések annak függvényében készültek, hogy milyen adalékokkal szolgál az illető mű vagy részlet Mahmud Mirza életére, neveltetésére, közvetlen családjára, munkásságára vonatkozóan. Közvetlen családon minden esetben Mahmud Mirza édestestvéreit értem, vagyis az egy-anya-szülte testvéreket a Qajar hercegek igen népes táborából: az Izráel törzséhez tartozó Maryam nevű leányzó

négy fiát és két leányát, s magát az édesanyát.

A Mahmud Mirza-művek sorában egyedül a Safinat al-Mahmud című tazkirának van kritikai kiadása, a többi a katalógusok tanúsága szerint ezidáig kiadatlan, és sok esetben csak egy-egy kéziratuk ismeretes. Ezek közül a művek közül kiemelkedik a Magsud-i Jahan című prózai alkotás, mely egy luristani utazást örökít meg, amit szerzője tett Xurramabad városából Garmsir felé. Mahmud költői termése, s ezek szép számmal vannak, belesímul abba a vonulatba, mely bazgašt "visszatérés" néven ismert az irodalomtörténetben, s nem más, mint a klasszikus költői formák ujjaélesztése, különösebb irodalmi érték nélkül.

A Mahmud Mirzára vonatkozó forrásanyag felkutatásánál abból a terjedelmes szakirodalomból indultam ki, amit Xayyampur adott a Safinat al-Mahmud kritikai kiadásának előszavában. Ezek felkutatása és begyűjtése, valamint a további számbajöhető kéziratok felkutatása és beszerzése komoly munkát jelentett, és bár igyekeztem teljességre törekedni, csak remélhetem, hogy a számottevő, valóban informatív kéziratok zömét sikerült át tanulmányoznom. Az anyag jelentős része a British Museum-ban van, ezek hozzáférhetők. Gondot az iráni anyag okozott, melynek feltérképezése és megszerzése hosszú ideig reménytelen feladatot jelentett. Ezen a keserves helyzeten változtatott Mir Hossein Moussavi iráni miniszterelnök látogatása 1986-ban, s ezt követően, 1987 után alapvető kéziratokhoz jutottam hozzá Iránból. Ennek ellenére bizonyosnak látszik, hogy az iráni könyvtárakban még van feldolgozatlan anyag. Ettől függetlenül kénytelen voltam az anyaggyűjtést lezártnak tekinteni, azzal a megszorítással, hogy ha a jövőben további iráni

anyaghoz juthatok, azzal bármikor kiegészíthetem az eddigi vizsgálatokat. Mert Iránban öles léptekkel halad a források feltárása és kiadása, elég, ha csak I. Afšar, Xayyampur vagy Nava'i nevét említem; így a dolgozat befejezésekor értesültem például Ahmad Širazi Divanbigi költői antológiájának teheráni kiadásáról. Ezek a forrás-kiadások olyan műveket tesznek közzé, melyek Irán határain kívül alig hozzáférhetők.

A források és forrásgyanús művek feldolgozása azonos elvek szerint történt: igyekeztem kéziratosokat vagy korai litográf kiadásokat használni, s csak elvéve használhattam kritikai kiadást. A kéziratosok általában neszaliq írástípust használnak, olvasásuk sokszor nemcsak azért gond, mert maga a kézirat nehezen vagy rosszul olvasható, de a mikrofilm-technika is sok bizonytalanság forrása. Minden esetben ellenőriztem a kéziratosok datálását, és teljes képet kellett nyernem a teljes kéziratról ahhoz, hogy azt bármi formában is használhassam. A leírásokban szigorúan a kéziratosok saját belső elrendezéséhez tartottam magam, a vonatkozó részek értelmezésénél igyekeztem a lehető legtárgyszerűbb lenni, lehántva a sokszor dús szóvirágokat; szószerinti fordítások esetében azt minden esetben jelöltem. A vizsgálat tárgya elsősorban természetesen Mahmud Mirza személye, valamint édestestvérei, a leánytestvéreket is beleértve, s az édesanya, kinek származásáról hasztalan kíséreltem meg többet is kideríteni. A tazkira hagyományaiból, műfaji sajátágaiból adódóan igen szükszavú az informatív adatok tekintetében, így ezeket az eseteket többségében szó szerint idézem. Az így összegyűjtött adatokból mozaikszerűen állt össze a Mahmud Mirzáról alkotott kép.

### III.

A dolgozat legfontosabb eredménye, hogy rávilágít a kérdéses korszak vizsgálatának fontosságára, nélkülözhetetlen voltára. Ezzel a korszakkal sem az irodalomtörténet, sem a kulturtörténet nem foglalkozott eddig érdemben, pedig kutatása, tüzetes vizsgálata nem kerülhető meg. Legfőképpen azért nem, mert ez az az időszak, amelyben megindulnak azok a változások, melyek a mai Irán arculatának kialakulásához vezettek.

A perzsa irodalomban a jelen évszázadot a próza századának tekinti a szakirodalom, joggal. Ennek gyökerei pedig Mahmud Mirza korára nyúlnak vissza. Az olyan irodalmi-kulturális-szervező-szerkesztő tevékenységekre, amiket a mi Qajar hercegünk is művelt. Nem költői alkotása az, ami biztosítja helyét az irodalom- és kulturtörténetben, hanem éppen irodalom- és kultúra-szervezői tevékenysége, ha úgy tetszik, a szerkesztés, a tazkirák összeállítása, mely pontos képét adja kora intellektuális életének. A középszerű költő azonban jó prózát írt, s ez kiemeli őt kora tollforgatói közül. Ennek a prózának legjobb példája a már említett luristani útleírás (Maqsud-i Jahan). Ez olyan adatokkal gazdagítja a korai Qajar-kor kulturtörténetét, melyeknek mindmáig nagy szűkében van a tudományos kutatás, hiszen perzsa szerző adatai nyilvánvalóan más szempontokat érvényesítenek, mint korabeli odarendelt külföldi diplomaták követjelentései, utazó kalmárok feljegyzései.

A dolgozat közvetett eredménye a nagyszámú, máig kiadatlan Qajar-kori kézirat bemutatása, elemzése, bevezetése a tudományos kutatásba. Konkrét eredménye pedig a korai Qajar-kor egyik kiemelkedő szellemi-irodalmi munkása portréjának felvázolása. A dolgozat bemutatja azt az



elit képzést, amit Fath Ali sah udvarában a királyfiak, de a királyi hercegnők is kaptak. Ez a nevelés akkor legjobb perzsa színvonalán állt, széleskörű képzés, mely kiterjedt a testi-lelki tulajdonságok fejlesztésére az ismeretek gazdagítására a tudományok területén. Még nyoma sincs európai tudományoknak, európai iskolázásnak, de ezek a királyfiak, az így képzett hercegek küldik Európába tanulni a perzsa ifjakat, hogy elsajátítsák mondjuk a nyomdászat mesterségét. Ezek a hercegek pártolják a tudományokat, a művészeteket. Ők tartják kötelességüknek, hogy városaikban medreszét, mecsetet, karavánszerájt, palotákat-ligeteket építsenek, ők tartják ars poeticájuknak, hogy "hasznos könyveket" alkossanak. Nyilván nem volt haszontalan, hogy Mahmud herceg könyvek között nőtt fel, hogy tanulmányai során hétszáz kötetes könyvtárat használhatott. S ha ő maga nem is egészen így képzelte királyfi-pályafutását, literátor kvalitásai és tevékenysége, prózája beírta őt a perzsa kultúra történetébe.

Mahmud Mirza személyén keresztül a korai Qajarak szellemi-irodalmi közéletére nyílik rálátás. Ez volt a dolgozat kitűzött célja, s ez legfőbb eredménye.

IV.



- On a Persian manuscript of the Vámbéry bequest = Acta Orient.Hung.XXIII(1970): 327-334.
- The Persian manuscripts of the Vámbéry-bequest.Bp.1971.
- Local poets in Qajar tazkeres - a study on the Safinat ul-Mahmud of the Hung.Acad.Library in: The Muslim East, Bp.1974, 213-220.
- Azarbayjan poets in a Qajar tazkere in: Hungaro-Turcica Bp.1976, 347-349.
- Sándor Kégl's bequest and the Persian manuscripts in the Oriental Collection in: Jubilee Volume of the Oriental Collection, Bp. 1978, 35-42.
- Irán - birodalmak, hagyományok. Bp. 1990.  
(egyes fejezetek)